

MERA OM JUDISKA KVINNOGESTALTER

Hilde Rohlén-Wohlgemuth

Stockholm

Jag har under hela mitt liv varit fascinerad av att läsa och låta mig berättas om judiska kvinnors liv under historiens gång. Det började med de mest kända kvinnorna och fortsatte med de i allmänhet mindre kända. Som ni alla känner till samlade jag allt jag visste i den lilla boken »Judiska kvinnogestalter« hösten 1992.

Men medan jag arbetade med boken träffade jag på många fler judiska kvinnor som haft större eller mindre inflytande eller som haft betydelse i den judiska historien. För nästan varje personlighet som jag berättat om i min bok har jag funnit ytterligare en eller fler motsvarigheter, som t. exempel Doña Gracia med Benvenida Abrabanell. Om denna och många andra vill jag berätta för er.

Jag har inte sysselsatt mig med judiska kvinnors liv av feministiska skäl, men kanske har jag blivit en aning mera aggressivt feministisk när jag begrep vartefter jag läst hur judiska kvinnor behandlats. Det gäller framför allt de judiska poetissorna under medeltiden och de »firzogerin« i Polen, som predikade och utarbetade böner på jiddisch. De var berömda under sin livstid men männen såg till att de snart glömdes bort efter sin död. Jag tänker nu berätta om flera judiska kvinnogestalter i någonlunda historisk följd och utgår ifrån brev som upphittades i Genizan.

Den egyptisk-judiska kvinnan Wusha hade sin motsvarighet i Kairouan i Tunisien. Kairouan var ett stort judiskt handels- och kulturcentrum mellan 670 och 1100 i denna del av Afrika. Därifrån finns dokumenterat en judisk kvinna som var överhuvud i en stor välkänd och lärd handelsfamilj. I Genizan har man återfunnit ett brev från denna kvinna till sin bror som befann sig på en affärsresa. Av brevet framgår att hon övertagit broderns ledande roll i affärerna och i familjen, när denne var på resa. Till exempel namngav hon en nyfödd brorsdotter vilket var egentligen en sak för männen. Hon representerade familjen utåt. Hon friköpte judiska fångar från korsriddarna som var den stora mitswan på den tiden. Hennes och broderns namn är okända - bara den nyfödda flickans namn omnämns. Hon önskar även den resande brodern att en av hans fruar (hon nämner två vid namn) måtte snart föda en son, så att hans lycka skulle vara fullständig. Så var alltså inställningen till kvinnan på denna tid. En son var mera välkommen än en dotter. Polygami var ännu tillåten enligt den judiska lagen, men den förekom knappast i Europa, mest i Afrikas muslimska länder. Rabbi Gershon från Mainz förbjöd polygami helt och hållet i början av 1100-talet från sitt berömda lärohus i Mainz.

Den kände judinnan från Toledo hade en föregångerska i slutet av 1100-talet i Frankrike. Hennes namn var Pulcinella och hon var älskarinna till en greve Thibaut i Blois i norra Frankrike. Hon försökte hjälpa och rentvå judarna i Blois, från de blodbeskyllningar som de var anklagade för. Men det lyckades inte och hon blev bränd på bål tillsammans med 31 andra Blois-judar.

Inte så långt efter Rakel i Toledo's död levde i Polen en kvinna Esterka. Hon var älskarinna till Kung Kazimir den tredje, som levde på 1300-talet. Hon födde kungen en son

och en dotter. Sonen blev döpt men dottern tilläts förbli judinna. Denna kärlekshistoria fick inget olyckligt slut. Däremot blev den upphov till många legender och kungen blev känd för sin positiva inställning till judarna.

1290 blev judarna fördrivna från de brittiska öarna. Därmed avslutades en mycket lyckosam tid för en del av den judiska nationen. Särskilt duktiga lär de engelsk-judiska kvinnorna varit. Man har funnit namn på många kända kvinnliga affärs- och bankägare från den tiden. Den mest kända judiska kvinnan var Licoricia av Winchester. Hon ledde den största judiska banken i England och hade goda förbindelser med Kung Henry den tredjes hov, vars långgivare hon var. Hur livet kunde gestalta sig på den tiden visar hennes söners öden. Den ena blev 1268 medlem i den förnåma Merchant guild och den andra blev hängd tillsammans med andra judar från Winchester. Många judiska kvinnor hade stora lantegendomar och hade framför allt rättighet att delta i rabbiniska rättegångar och i domsluten.

Den ovannämnda kvinnan Benvenida tillhörde den kända släkten Abrabanell. Hennes far var Ferdinand och Isabellas bankir och hennes man var en brorson till honom. Familjen Aberbranell lånade kungaparet pengar, så att dessa kunde sända Columbus på sin resa. De gjorde det inte enbart för att hjälpa kungaparet, de gjorde det även med tanke på att finna ett nytt hem för judarna och att hitta de förlorade 10 israeliska stammarna. Så Columbus hade t o m en hebreisk tolk med sig på resan.

Familjen fick som tack för detta vara kvar i Spanien när judarna fördrevs 1492. Familjen flyttade sedermera i alla fall först till Neapel och sedan 1541 till Ferrara i Italien. I Ferrara var hon samtida med Doña Gracia, fast de aldrig lär ha träffats. Familjen var mycket rik och hade stor affärsverksamhet i Ferrara. När mannen dog tog Benvenida över dennes affärer på samma sätt som Gracia gjort och århundraden senare både Gluckel från Hameln och juveleraränkan Liebmännin från Tyskland. Benvenida uppfostrade dottern till den spanska vicekungen i Italien, som sedermera gifte sig med fursten av Toscana. Denna vänskap hjälpte Benvenida både vad gäller affärsverksamheten som med allmänhetens inställning till henne och judarna. Benvenida var mycket from och gav mycket pengar till välgörenhet t ex till Palestina och hon friköpte över 1000 judiska fångar. Hon fick liksom Gracia ett fint eftermäle: »Hon var den äldste kvinnan i Israel sedan början av diasporan...«.

Vi går några århundraden framåt och stannar i Italien. Det skall ha funnits en helt ny yrkeskår där, nämligen judiska kvinnor som var kosmetiker. Det finns dock inga namn bevarade. Det har dokumenterats att dessa damer skall ha haft stort inflytande då de arbetade i de adliga och furstliga familjerna och kunde fungera som budbärare och förmedlare av affärer etc.

Under många århundraden och i många länder fanns det judinnor som var duktiga barnmorskor och läkare. En del av dessa är kända till namn andra inte. Några av dessa skall jag ta upp här. Så levde under tidigt 1000-tal i Pumpadita i Babylonien en dam med namnet Em, som betyder moder på hebreiska. Hon uppfostrade en sedan berömd ledare av talmudhögskolan därstädes, Abija. Samtidigt var hon barnmorska, läkare och homöopat och berömd för sina stora kunskaper.

Sara från Würzburg levde på 1400-talet. Även hon var läkare och barnmorska. Biskopen i Würzburg tog en skatt från alla hennes patienter och nyfödda och hon fick i gengäld utöva sitt yrke ostört. Både hon och biskopen fick en god inkomst på överenskomsten. I Frankfurt vid Main fanns 1420 en vida berömd judisk kvinnlig ögonläkare. Hennes namn har tyvärr gått förlorat. 1466 fick en judisk kvinna, Perna, licens som läkare i den italienska staden Fano. I slutet av 1500-talet levde en läkare med namnet Salomon

Aschkenazi först i Polen som kungens hovläkare. Sedan flyttade han till Konstantinopel, där han efter en tid som läkare blev tjänsteman vid Sultanens hov. Han dog 1602 och hans fru fortsatte med läkaryrket. Hon blev berömd och rik då hon lyckades rädda Sultan Achmed den förstas familj från kopporna. Rosa Hendrix är född i den nordtyska staden Emden som dotter till Chajim Levy. 1709 förbättrade hon en bok om förlossning, vilken hon först skrev av och sedan lät trycka i Amsterdam.

Renässanstiden i Italien har frambragt flera judiska kvinnliga poeter. En del av deras verk har förkommit, men två av dessa har förblivit mycket kända. Den ena hette Devora Ascarelli. Hon levde under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet och var gift med den rika köpmannen Joseph Ascarelli. Denne var samtidigt förvaltare av den katalonska synagogan i Rom. Devora översatte medeltida hebreiska texter till italienska. Hennes italienska översättningar tillsammans med den hebreiska originaltexten utkom i bokform i Venedig 1601-02. Samtidigt utkom en samling av hennes egna italienska dikter. En ny utgåva av dessa senare utkom så sent som 1925.

Från slutet av 1500-talet till 1641 levde i Venedig Sara Coppio, dotter till en välsituerad judisk familj, som understödde den lärde rabbinern och filosofen Leon de Modena därstädes. Från Sara finns dokumenterad sonetter och en filosofisk brevväxling med en adlig munk från Genua. Brevväxlingen pågick ända till det att munken avled. Sara gifte sig med en prominent medlem av Venedigs judiska församling, Sullam. Hon tog aktiv del i det judisk kulturella livet i sin hemstad. I hennes hem träffades både judiska och kristna lärda - en föregångare till de sedan så kända salongerna i Berlin. 1621 blev Sara anklagad för blasfemi av en prelat, men hon svarade genom att skriva en pamflett och skrev även två sonetter i vilka hon bekräftar sin stolthet över sin judiska tro. Leon de Modena dedikerade till henne ett av sina översättningsverk vilket visar vilken betydelse hon måtte haft under sin tid. 1887 utgavs en samling av hennes sonetter i bokform.

Mellan 1790 och 1871 levde i Trieste en kvinna vid namn Rahel Morpugo, som absolut måste omnämnas. Hon var en mycket stor poet inte utan inflytande. Hon tillhörde den berömda släkten Luzzatto. En professor V. Castiglione utgav år 1890 en hebreisk-italiensk biografi över henne med en samling av hennes dikter. Det skulle vara mycket intressant om en modern översättare skulle ta sig an Rahel Morpugo.

I början av barocktiden i Italien fanns även några berömda judiska sångerskor. Två av dessa är särskilt berömda - Madonna Bellina och Madama Europa. Under 1500-talet levde den första. Hennes eftermäle talade om att man beundrade hennes sätt att spela och komponera och att hennes sång liknade den av tusen näktergalar. Under 1600-talet levde kompositören Salomo di Rossi vid hovet i Mantua. Madama Europa var hans syster och en mycket uppskattad sångerska. Hon uppträdde bland annat i Monteverdis första opera L'Ariana och hon sjöng ofta vid hovet, vid fester såsom bröllop etc.

Under samma århundrade som Gracia levde i Istanbul en efterträderska till Ester Kiera - Esperanza Malchi. Hon avlöste Ester som föreståndarinna av sultanens harem. Hon hade lika stort inflytande som Ester haft. Hon är mest känd för det brev hon skrev 1599 i den första haremsdamens namn till drottning Elisabet den första av England. I detta brev bad de både om att få sig tillsänd kosmetika och om tillåtelse för judarna att åter få bosätta sig i England.

Under hela medeltiden fanns i flera länder judiska kvinnor som arbetade som skrivare. Under 1300-talet fanns bland annat en mycket lärd kvinna i San'ya i Jemen. Denna tillhörde en känd skrivarfamilj. - Hon hette Miriam, Benayahu's dotter och hon gjorde en avskrift av hela toran och bad i slutet av texten om ursäkt för eventuella fel.

Med så många kvinnor som skrivare är det lätt att förstå att vi även efter att boktryckeriet uppfunnits finner många judiska kvinnor bland boktryckarna. Detta särskilt i Italien som var centrum för boktryckerikonsten under denna tid. En av dessa var Estellina, makan till Rabbi Abraham Conat i Mantua, som redan 1476 tryckte en bok med följande inledning: »Jag Estellina, Rabbi Abrahams hustru... skrev denna bok«, och på ett annat ställe i samme bok bekräftar maken detta med stolthet: »Hon skrev denna bok med många pennor, utan hjälp av ett under«. Först 1477 uppfanns ett hebreiskt ord för »tryck«.

Moritz Steinschneider har sammanställt en hel katalog av judiska kvinnliga boktryckare. De mest kända av dessa är Bat Scheba från Verona från slutet av 1500-talet, Gutel Kohen från Prag från omkring 1620, Rebecca och Rachel Judels från Wilmersdorf från slutet av 1600-talet. Prag och Krakow var tyvä andra centra för judisk boktryckerikonst. Där levde bland annat Rojzel Fischels. Lagsamlingen Schulchan Aruch av Joseph Caro trycktes för första gången 1727 av Fiola Hirsch från Bayern i samarbete med sin man.

Många av dessa duktiga kvinnor gjorde också egna översättningar. Lita eller Liva av Regensburg skrev eller översatte »Schmuel Buch« till jiddisch. Boken trycktes 1594 av Chaim Schwartz och hade en personlig dedikation av Lita till hennes »generin« (välgörare) Breidlen. Det har förekommit en diskussion om denna bok. Somliga tror att Lita har skrivit detta epos själv, en parafras till den bibliska Samuels boken med folkliga tillägg på vers. Andra tror att det är ett folkligt epos uppkommen under 1400-1500-talen i Tyskland, liknande de episka sånger som då var populära. »Schmuel Buch« skall vara det största medeltida judiska epos och det skall ha funnits en speciell »niggun« (sångrytmen) till denna. Många tror att det måste ha varit en talmudlärare som skrivit boken, bland annat därför att så många midraschim citeras. Hur det än förhåller sig är det Lita av Regensburgs förtjänst att boken har överlevt ända tills våra dagar.

I Östeuropa skrev många judiska kvinnor böner på jiddisch eller översatte många böner från hebreiska till jiddisch. Det var de så kallade »Firsogerin« som ledde gudstjänsten på kvinnoläktarna i synagogerna. De böner dessa skrev kallades »techinot« och för att ge dem rättvisa skulle jag behöva hålla ett föredrag bara om dem. De flesta av dessa kvinnorna har glömts bort. Bara några finns bevarade till namn.

För att närma oss nutiden skall jag ta upp en kvinna från 1800-talet, som ofta förbisetts. Hon heter Fanny Lewald och utgör ett viktigt led i den judiska kvinnans historia. Hon levde mellan 1811 och 1889. Fanny föddes i Königsberg och uppfostrades i Immanuel Kants anda. Hon döptes då hon var 17 år. Om denna händelse finns två versioner. Den ena säger att hon döptes för att glädja en lärare som hon beundrade. Den andra versionen säger att hon gjorde det av kärlek till en kristen man. Hon ångrade sig dock kort efteråt. Hon levde därför i ett trauma som hon skrev av sig i romanen Jenny. I sitt hjärta förblev hon alltid judinna.

1832 träffade hon Rahel Varnhagen i Berlin och fick del av dennes obesvarade och olyckliga kärlek till Prinz Louis Ferdinand av Preussen. Hon själv hade en tragisk kärlek till sin kusin, politikern Heinrich Simon. Dessa upplevelser nedtecknade hon i sin största roman i 3 band, Prinz L. F.

1843 flyttade hon till Berlin. Tiderna var reaktionära, men hon arbetade vidare i sin lärofader Kant's upplysta anda. Hon reagerade mest mot det faktum att de judiska döttrarna blev bortgifta alltför tidigt i mycket unga år och utan att ha blivit tillfrågade. Detta kunde lyckas, något som fallet Glückel von Hameln visar, vilket hon beskriver i sin dagbok från slutet av 1600-talet.

Pauline Wengeroff beskriver situationen under 1800-talet i sin biografiska berättelse »Memoiren einer Grossmutter« från 1908 så här: »Och så kom jag till en älskad man för mig obekant man, till ett främmande land, bland främmande människor, till främmande seder och skulle 18 år gammal, finna mig till rätta till allt det nya. På så sätt gifte våra föräldrar bort sina oförberedda, nästan aningslösa barn och även om de älskade dem mycket, hyste de varken tvivel eller betänkligheter. De förlitade sig på Guds hjälp och lämnade barnen åt sina öden.«

Men ofta ledde det till ett olyckligt förhållande, vilket fallet Dorothea Mendelssohn visar. Den upplyste filosofen Moses Mendelssohn gav sin dotter en uppfostran helt i upplysningens anda. Hon var en mycket bildad kvinna, men plötsligt gifte han bort henne med en rätt så obildad bankir. Efter en tid lämnade Dorothea honom och flyttade ihop och sedan gifte sig med filosofen Friedrich Schlegel, för vilken hon blev ett stort stöd. Fanny Lewald betecknade denna sed att gifta bort sina döttrar utan att dessa var tillfrågade som ett värre brott mot kvinnor än prostitutionen. Hon behandlar dette ämne i sin roman Clementine. Fanny Lewald var en mycket läst romanförfattarinna och var dessutom banbrytare i kvinnosaksfrågor. Hennes berömda bok »betyder und wider die Frauen« blev en klassiker. I enlighet med sin åsikt nekade hon att gifta sig förrän hon träffade den man hon verkligen älskade. Inte förrän år 1854 gifte hon sig med författaren Adolf Stahr. Det som förvånar är, att denna kvinna trots allt hon skrivit inte är mer känd i litteraturhistorien.

Bland den uppsjö av bemärkta judiska kvinnor som kom fram i den allmänna kvinnofrigörelsen i slutet av 1800-talet i Europa och i USA i både affärliv och det sociala arbetet vill jag här ta fram tre kvinnor: Sara Schenirer, Rebecka Kohut och Hanna Karminski. Var och en av dessa har fört den judiska kvinnoemancipationen på sitt sätt framåt.

Rebecka Kohut levde mellan 1864-1951. Hennes far var rabbin i Ungern från den kända familjen Bettelheim. Rebecka kom som två-åring med sin familj till USA. Hennes mor var den första judiska lärarinna i Ungern. Hon dog dock ung men blev ändå en viktig förebild för Rebecka. Hon studerade på University of California i San Francisco och började arbeta. Vid 24 års ålder gifte hon sig med rabbinen Alexander Kohut, en änkling med 8 barn. Hon blev en god mor för alla barnen. Hon fick dock inga egna barn. Efter 7 års äktenskap dog mannen och Rebecka fick försörja ensam alla barnen.

Hon var mycket aktiv även utanför hushållet och var medlem i många judiska kommittéer. Hon blev sedermera president av »National Concil of Jewish Women« och därefter också president i »World Congress of Jewish Women«. Efter första världskriget hjälpte hon många judiska flyktingar från Europa, och därför fick även hon titeln »Israels Moder«.

Återigen i Europa finner vi Sara Schenirer, som levde mellan 1873 och 1925 och som enligt min mening stod för en epokgörande insats i det judiska livet. Hon föddes i Krakow och retade upp sig på att bara pojkar fick gå i jeschiva. Flickor fick gå i icke-judiska polske skolor efter Chedern. Ett exempel på detta är Bella Chagall. När Sara senare besökte Wien kom hon i kontakt med två kända rabbiner, Samson Raphael Hirsch och Esriel Hildesheimer. Dessa var visserligen ortodoxa judar men undervisade ändå judiska flickor i judisk religion och filosofi. Hon återvände hem och grundade utifrån detta exempel en judisk skola för flickor. Skolan växte och fick efterföljare. Dessa skolor kallades »Beth Jacob« och där var jiddisch undervisningsspråk. Detta system utbreddes sig till USA och Israel, där särskilt flickor från orientaliska länder fick gå och samtidigt lära sig ett yrke.

Hanna Karminski, född 1897 i Berlin och deporterad 1942, tillhörde en ny grupp av kvinnor. Hon behövde inte längre kämpa för att få en yrkesutbildning. Hon blev barnträdgårdslärlarinna och senare socialarbetare. Hon kämpade för att det sociala arbetet inom den judiska församlingen inte längre skulle betraktas som oavlönad välgörenhet. Det skulle betraktas som vilket arbete som helst. Hon ansvarade under en mycket lång tid för tidningen som Jüdischer Frauenbund i Tyskland gav ut. Hon var medlem i dess styrelse och sist och inte minst bästa väninna till Bertha Pappenheim. (Som jag inom parentes behandlar i min bok Judiska Kvinnogestalter). Det var ett slags mor/dotter-förhållande mellan dessa båda. Hanna arbetade på att övertyga unga judiska flickor att lära sig ett ordentligt yrke. Hon yrkade också på kvinnliga företrädare i judiska församlingarnas styre. Efter Hitlers tillträde blev hon medlem i »Jüdische Reichvertretung«, en institution som under 30-talets Tyskland företrädde judarna. Hon längtade ofta tillbaka till det goda samarbete i »Jüdischer Frauenbund« och efter alla utvandrade vänninnor. Hon deporterades och försvann 1942.

Jag vill åtminstone nämna en modern judisk affärskvinna som exempel på denna kategori, nämligen Helena Rubinstein. Hon levde mellan 1872 och 1965. Hon föddes i det judiska Crakow, studerade i Zürich, men avslutade inte sina studier. Hon emigrerade till Australien, där hon började sälja krämer och andra skönhetsmedel. Efter en tid återvände hon till Europa, till England den här gången. Där öppnade hon salonger för skönhetsvård, som blev en stor framgång. Sedan fortsatte hon till USA, där framgången fortsatte. Hon blev så rik, att hon kunde hyra den mest pompösa lägenheten i det finaste området. Då hon inte fick hyra den, så köpte hon hela huset. Hon ville starta en fabrik i Israel, men fick endast tillstånd mot att hon samtidigt byggde ett konstmuseum som sedermera fick namnet Helena-Rubinstein-museet för modern konst. Hon donerade dock endast två tavlor från sin egen stora samling dit. Hennes känslor för Israel blev aldrig större än så. Detta har förklarats av att hon aldrig fick en egen identitet (eller språk) pga alla sina flyttningar. Men detta till trots var hon en av nutidens största affärskvinnor.

Så har den judiska kvinnan ställt sig i bevis. Inget är henne främmande, på alla områden har hon ställt upp från en medeltida talmudlärare via läkare, boktryckare till nutida socialarbetare och kvinnosakskvinnor.

Från alla dessa föredömliga gärningar i svunnen tid, som jag har berättat om vill jag gärna dra följande slutsats:

Allt detta som dessa eminenta kvinnor har åstadkommit innebär en ännu större prestation än själva de enstaka gärningarna. Om vi bortser från de senaste decennierna har knappast någon av dem genomgått någon högre skola ännu mindre har någon genomgått någon universitetsutbildning. De har skaffat sig all sin bildning hemma genom att läsa eller genom att insupa lärdom vid sin lärde faders fötter (eller bakom en stängd dörr i rummet bredvid). Hantverksyrken har de lärt genom att se på fadern när han utövade sitt yrke såsom skrivarens och boktryckarens dotter eller genom att följa Wunderrabbin på hans resa såsom Edel, Baal Shem Tows dotter, gjorde.

Om man betänker vilken möda och energi dessa kvinnor måste ha nedlagt för att nå den nivån som deras bröder fick såsom en självklar start i livet måste kvinnornas gärning verkligen uppskattas mycket högt och vi bör därför visa vår yttersta aktning och vördnad för dem.

Bibliografi

Chagall, Bella. Brinnande ljus. Ill. av Marc Chagall. Övers från franskan av J & P Westrup. Malmö 1974.

Encyclopaedia Judaica. Jerusalem, 1971.

Fink, Greta. Great Jewish Women, Profiles of courageous women from the Maccabean period to the present. N.Y. Menorah Publ. 1978.

Glückel von Hameln. Denkwürdigkeiten der Gl. v. Ham. Aus dem jüdisch-deutschen übersetzt und herausgegeben von A Feichenfeld, 1913. Neudruck 1987.

Henry, Sondra et Taitz, Emely. Written out of the History. Our Jewish foremothers. Bibl. Press. N.Y. 1990.

Jacobson, E & Hirsch, L. Jüdische Mütter. Bln 1936.

Kaplan, Marion A. Die jüdische Frauenbewegung in Deutschland. Organisation u. Ziele des Jüd. Frauenbundes, 1904-1938. Hburg 1981.

Kayslerling, M. Die jüdischen Frauen in der Geschichte, Literatur u. Kunst. Lpz. 1879.

Neues Lexikon des Judentums. Herausgeg. von J H Schoeps. Gütersloh, 1992.

Remy, Nahida. Das jüdische Weib. Mit Vorwort von M Lazarus. Lpz. 1892.